

**ՉԱՆԳԻՆԵՐԻ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՈՉ
ՄՈՒՍՈՒԼՄԱՆՆԵՐԻ ՀԵՏ**

Չանգիների տիրապետության ժամանակաշրջանը (1128-1174 թթ.¹⁾ համընկնում է պատմական անչափ կարևոր իրադարձության՝ խաչակրաց արշավանքների շրջանի հետ: Թեպետ նրանց կառավարման ընթացքում լայնածավալ և կազմակերպված խաչակրաց արշավանքներ տեղի չեն ունենում, բայց այդ ժամանակ արդեն ձևավորվել էին Լատինական պետությունները և խնդիր էր առաջացել միավորել մուսուլմանական հողերը և կանխել խաչակիրների հետագա առաջխաղացումը: Մյուս կողմից Չանգիները իշխանության են գալիս մի տարածքում, որտեղ ոչ մուսուլման բնակչությունը նախքան խաչակրաց արշավանքները իր թվաքանակով գրեթե հավասարվել էր մուսուլմանական բնակչությանը, իսկ խաչակրաց արշավանքների ժամանակ բարդ և անկայուն իրադրություն էր առաջացել Չանգի-զիմմի հարաբերություններում: Հենց այդ հարաբերություններն էլ կփորձենք ուսումնասիրել սույն հոդվածում:

Դեռևս Օմայան խալիֆայության ժամանակներից վերջինիս և ոչ մուսուլմանների հարաբերությունները կարգավորվում էին խալիֆ Օմար I-ինի (634-644 թթ.) սուլիով²: Նմանատիպ հրաման է արձակվում նաև Մելիք շահի, Նուր ադ-Դինի և Սալահ ադ-Դինի կողմից³: Դա իրենից ներկայացնում էր ոչ մուսուլմանների ենթակա կարգավիճակը արտահայտող կարգադրությունների մի հավաքածու, որով կարգավորվում էր նրանց վարքը⁴: Նախ՝ ոչ մուսուլմանները համարվում էին պետության հովանավորության տակ գտնվողներ՝ զինմիներ, և ենթարկվում էին այդ կարգավիճակից բխող մի շարք պարտավորությունների: Այսպես, նրանք պետք է վճարեին առանձին հարկ՝ ջիզիա, տարբերվող գոտի կապեին (զունմար), կրեին մուսուլմաններից տարբերվող հագուստ (ղիյար. քրիստոնյաները կրում էին կապույտ տուրբան, հրեաները՝ դեղին), իրավունք չուներին իրենց երեխաներին Դուրան սովորեցնել, ձի նստել, զենք կրել, հասարակական վայրերում գինի խմել և այլն: Սահմանվում էին նաև ներքին կյանքի մի շարք դրույթներ: Այսպես մուսուլմանը կարող էր ամուսնանալ զինմի կնոջ հետ, իսկ զինմի տղամարդը մուսուլման կնոջ հետ՝ ոչ, զինմին չէր կարող ունենալ մուսուլման ստրուկ, բայց հակառակը թույլատրվում էր⁵, և այլն: Ամեն դեպքում նրանք համարվում էին պետության հովանավորյալները և պահպանում էին իրենց ինքնուրույնությունը: Սակայն այդ սահմանափակումները

միշտ չէ, որ խիստ բնույթ էին կրում հատկապես նախքան խաչակրաց արշավանքները: Ռուս գիտնական Սեմյոնովան նշում է, որ սուննիզմի վերածնունդը սկզբունքորեն ոչ մի փոփոխություն չի մտցրել զիմմիների կարգավիճակում և վերաբերմունքը նրանց նկատմամբ փոխվում էր կախված քաղաքական իրավիճակից⁶: Այսպես, թեև զիմմիներին արգելված էր զենք կրել, բայց Նուր ադ-Դինի հետևակային զորքում ծառայում էին հայեր⁷: Մասնավորապես արդեն խաչակրաց արշավանքների շրջանում զիմմիների կարգավիճակը և նրանց նկատմամբ պետության հանդուրժողական վերաբերմունքը կայուն բնույթ չէր կրում: Վերաբերմունքի փոփոխությունը, ըստ էության, ուներ ոչ այնքան կրոնական, որքան քաղաքական բնույթ:

Չիմմիների նկատմամբ Չանգիների վերաբերմունքը նախ և առաջ պայմանավորված էր զիմմիների նկատմամբ տեղի մուսուլման բնակչության վերաբերմունքով: Այդ խնդիրը բոլոր ժամանակներում էլ եղել է, մասնավաճնդ եթե պետությունը որոշակիորեն հովանավորել է զիմմիներին, և եթե հաշվի առնենք, որ քաղաքներում առևտրի և արհեստագործության մեջ զիմմիները առաջատար դիրք էին գրավում, որը բնականաբար դուր չէր գալիս տեղի մուսուլման բնակչությանը: Անանուն Եդեսիացին նշում է, որ երբ Նուր ադ-Դինը 1170 թ. հասավ Մծբին, մուսուլմանները մեղադրեցին քրիստոնյաներին, թե իբր նրանք վերականգնում են իրենց եկեղեցիները, և Նուր ադ-Դինը հրամայում է քանդել բոլոր այն կառույցները, որոնք նոր էին կանգնեցրել: Այսպիսով, քանդվեցին նեստորականների ձեռքում գտնվող Սուրբ Հակոբի տաճարը, ինչպես նաև հակոբիկների Սուրբ (...) եկեղեցու որոշ մասերը⁸: Նմանատիպ դեպք է գրանցվում նաև Մարդինում: Մոսուլում Նուր ադ-Դինը նույնպես հրամայում է քանդել նոր շինված եկեղեցիները և կառույցները, պարտադրում ոչ մուսուլմաններին կրկին գոտի կապել, բոլոր քրիստոնյա դպիրներին հեռացնում է դիվանատնից և արգելում քրիստոնյաներին ձի կամ թամբած ջորի մատել⁹: Սակայն այդ իրավիճակը երկար չի տևում, քանի որ Նուր ադ-Դինի Մոսուլից հեռանալուց հետո «քրիստոնյաները գտան իրենց հանգստությունը և ազատվեցին իրենց պարտադրված օրենքներից Նուր ադ-Դինի եղբորորդու՝ Սեյֆ ադ-Դին բարի կառավարչի մարդասիրության շնորհիվ»¹⁰: Այստեղից կարելի է ենթադրել, որ կոնկրետ տարածաշրջանում զիմմիների կարգավիճակը մեծապես կախված էր նաև տեղական կառավարիչից:

Չիմմիների նկատմամբ ոչ տոլերանտ վերաբերմունքի պատճառներից մեկն էլ նրանց մի մասի դրական վերաբերմունքն էր խաչակիրների նկատմամբ: Դա առավելապես վերաբերվում է Եդեսիայի հայությանը, որտեղ նրանք մեծամասնություն էին կազմում¹¹: Սակայն Եդեսիայի հայերի դեպքը, կարծում ենք, հարկավոր է առանձին դիտարկել, քանի որ

բացի կրոնի գործունից խաչակիրների նկատմամբ նրանց դրական վերաբերմունքը պայմանավորված էր նրանց հետ բարեկամական-ազգակցական կապերով¹²: Բնականաբար Չանգիների վերաբերմունքը ստեղծված պայմաններում չէր կարող դրական լինել այստեղի հայերի նկատմամբ: Հետևաբար Չանգիների նկատմամբ տարբեր վերաբերմունք ենք նկատում մասնաճյուղի և ասորի ժամանակագիրների մոտ: Այսպես, Անանուն Եղեսիացին նկարագրելով Իմադ ադ-Դինի կողմից Եղեսիան գրավելուց հետո նրա զորքի կատարած թալանն ու ավերածությունները, միաժամանակ նշում է, որ Չանգին նախօրոք խնդրում է քաղաքի բնակիչներին առանց կռվի իրեն հանձնել քաղաքը, քանի որ «չէր ցանկանում, որ այն ավերվի և բնակչությունը կոտորվի», իսկ երբ Չանգին գրավեց քաղաքը, առաջին պահի ջարդից ու թալանից հետո հրամայեց դահարեցնել դրանք՝ խնայելով մասնավորապես հայ և ասորի բնակչությանը, առանց որոնց հնարավոր չէր քաղաքի հետագա կենսագործունեությունը¹³, և հրամայեց բնակիչներին վերադառնալ իրենց տները և տվեց նրանց ինչ պետք էր: Սեկ այլ դեպքում, երբ Չանգին Եղեսիայի հայերի ապստամբությունը ճնշելու համար եկել էր այստեղ միանգամայն սիրալիր վերաբերմունք է ցույց տալիս ասորիների նկատմամբ: Անանուն Եղեսիացին մեծագույն հիացմունքով նկարագրում է, թե ինչպես Իմադ ադ-Դինը այցելեց ասորական եկեղեցիները և հիացած դրանց գեղեցկությամբ՝ «կարգադրում է բերել երկու խոշոր զանգ՝ նրանց վրա դնելու համար»¹⁴: Նշենք, որ Անանուն Եղեսիացին գտնում է, որ Չանգին արդարապես, գթասիրտ և ողորմած է ոչ միայն աղքատ մահմեդականների, այլև բարեպաշտ քրիստոնյաների նկատմամբ¹⁵:

Սակայն նույն բարյացակամ վերաբերմունքը Չանգիի նկատմամբ չի երևում Մատթեոս Ուռհայեցու մոտ¹⁶: Դա կարելի է բացատրել ֆրանկների հետ Եղեսիայի հայերի վերը հիշատակված ազգակցական կապերով, որի արդյունքում բնականաբար նախընտրում էին քրիստոնյա բարեկամների գերիշխանությունը, քան օտար մուսուլմանների, չնայած միշտ չէ, որ նրանց այդ նվիրվածությունը ֆրանկներին գնահատվել է: Մյուս կողմից, Եղեսիայում հայերի մեծամասնություն կազմելը ինքնին արդեն վտանգ էր Չանգիների համար, քանի որ վաղ թե ուշ նրանք պետք է ձգտեին բացարձակ անկախության:

Այսպիսով, Չանգի-զիմմի հարաբերությունները խաչակրաց արշավանքների ժամանակաշրջանում գլխավորապես պայմանավորված էին խաչակիրների նկատմամբ տեղացի ոչ մուսուլման բնակչության վերաբերմունքով: Սակայն բացառությամբ վերը նշված հայերի օրինակի (այն էլ միայն սկզբնական շրջանում)՝ չի կարելի միանշանակ պնդել, որ տեղի ոչ մուսուլմանները ոգևորված էին քրիստոնեական արշավանքներով և նրանց ընդունում էին որպես ազատարարներ: Միգուցե դա եղել է

սկզբնական շրջանում, սակայն Լատինական պետությունների ստեղծումից հետո պարզ է դառնում, որ նրանց կախյալ և ենթակա կարգավիճակը չի փոխվում: Ի սկզբանե խաչակիրների վերաբերմունքը արևելյան քրիստոնյաների նկատմամբ բացասական էր, քանի որ վերջիններիս համարում էին հերետիկոսներ: Այս առումով խիստ հատկանշական է Անտիոքի նվաճումից հետո խաչակրաց արշավանքի առաջնորդների նամակը Ուրբանոս պապին. «Մենք հաղթեցինք թուրքերին ու հեթանոսներին, բայց չկարողացանք պարտության մատնել հերետիկոսներին՝ հույներին ու հայերին, ասորիներին ու հակոբիկներին»¹⁷: Եթե մուսուլմանական տիրապետության տակ ոչ մուսուլմանները ապրում էին զիմմի կարգավիճակով, որը սահմանափակում էր նրանց քաղաքական իրավունքները, բայց լայն ինքնավարություն էր տալիս ներքին համայնքային հարցերում, ապա նույնը չի կարելի ասել խաչակիրների մասին, մանավանդ եթե հաշվի առնենք, որ խաչակրաց արշավանք ձեռնարկելու չոռմի պապի նպատակներից մեկն էլ կաթոլիկ եկեղեցու իշխանությունը արևելյան քրիստոնյաների վրա տարածելն էր (դա նրան հաջողվեց մարոնիների դեպքում, երբ միավորվեցին կաթոլիկ և մարոնիական եկեղեցիները): Հայտնի է օրինակ, որ Եդեսիայում Ժուսելին 2-րդը միջամտում էր հակոբիկյան եկեղեցու նշանակումներին և զբաղվում բնիկ համայնքի ներքին գործերով¹⁸: Փաստորեն, պարզ է դառնում, որ նոր՝ քրիստոնյա տերերը այստեղի ոչ մուսուլման բնակչության համար փրկություն չէին, ինչպես կարող է թվալ առաջին հայացքից:

Ինչ վերաբերվում է հրեաներին, նրանք կարծես թե միջին դիրքում էին հայտնվել՝ չլինելով ո՛չ մուսուլման, ո՛չ էլ քրիստոնյա: Սկզբնական շրջանում խաչակիրները միանգամայն թշնամաբար էին տրամադրված հրեաների նկատմամբ: Համաձայն մուսուլմանական աղբյուրների՝ Երուսաղեմում ապրող հրեաները նույն ճակատագրին արժանացան, ինչ որ տեղի մուսուլման բնակչությունը, երբ քաղաքն ընկավ ֆրանկների ձեռքը: Իբն Թադրիբիդին նշում է, որ նրանք հավաքեցին բոլոր հրեաներին եկեղեցում և վառեցին¹⁹: Այդ իրավիճակից հաջողությամբ օգտվեցին մուսուլման կառավարիչները՝ հրեաներին օգտագործելով որպես ամուր հենարան: Հրեաների բարեկարգ վիճակի մասին է վկայում նրանց ինքնուրույն դատական և հարկային համակարգը²⁰: Փաստորեն, հրեաների այդ միջին դիրքը նրանց դարձրել էր սիրաշահման առարկա, և ընդհանրապես, ըստ գերմանացի գիտնական Կահենի՝ այս ժամանակաշրջանում և ամբողջ միջնադարի ընթացքում հակահրեականության հետքեր չկան²¹:

Առավել դաժան էին Չանգիները վերաբերվում իրենց տիրապետության տակ ապրող խաչակիրներին: Անանուն Եդեսիացին նշում է, որ Եդեսիայի գրավումից հետո ազատ արձակեցին բոլոր հայերին ու

ասորիներին, իսկ ֆրանկներին թալանեցին, ծաղրուծանակի ենթարկեցին և նրանց մի մասին գերի քշեցին²²: Դա պայմանավորված էր նրանով, որ Չանգիների (և ընդհանրապես մուսուլմանների) սրբազան պատերազմը ուղղված էր առավելապես խաչակիրների դեմ և Չանգի-խաչակիր հակամարտության ժամանակ նրանց տիրապետության տակ սպորող խաչակիրները լուրջ վտանգ կարող էին ներկայացնել Չանգիների համար՝ պաշտպանելով իրենց հայրենակիցներին:

Այսպիսով, տարբեր ազգության պատկանող զինմիների նկատմամբ Չանգիների վերաբերմունքը նույնը չէր: Եթե հաշվի առնենք, որ Չանգի-զինմի հարաբերությունները մեծապես պայմանավորված էին խաչակիրների նկատմամբ զինմիների վերաբերմունքով, կարելի է եզրակացնել, որ Չանգիները առավելապես անհանդուրժողական էին տրամադրված ֆրանկների և Եդեսիայի հայության նկատմամբ, և առավելապես հանդուրժող էին հրեաների հանդեպ: Դատելով Անանուն Եդեսիացու՝ Չանգիների նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքից՝ համեմատաբար բարենպաստ դիրքում էին հայտնվել նաև ասորիները:

*VICTORIA ANDREASYAN
(YSU)*

THE RELATIONS BETWEEN ZANGIDS AND NON-MUSLIMS

The period of Zangids' domination coincides with the very important historical event, that is the period of the Crusade invasions. Although there were no expansive invasions during the period of their governance, but Latin states were already formed and there was a problem to unite Muslim lands and prevent the Crusaders' further progress. On the other hand Zangids came to power on such a land where a large number of non-Muslims live and during the Crusade invasions there was complicated situation between Zangid and dhimmi relations. In this report we will look through those relations.

Zangids' attitude toward the dhimmies of different nations was different. Taking into consideration that Zangi-Zimmi relations depend on Zimmies' attitude toward the Crusade, we can come into conclusion that Zangids were much more intolerant with Franks and Armenians from Edessa and via versa they were tolerant with Jews. Taking into consideration Anonymous Syriac Chronicle's attitude toward Zangids we can say that Assyrians were in favorable position.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՅԹՈՒՆՆԵՐ

1. Չնայած Նուր ադ-Դինի մահից հետո Ջանգիները շարունակում էին տիրել Մոսուլում, սակայն դա ձևական բնույթ ուներ, քանի որ նրանք համարվում էին Սալահ ադ-Դինի վասալները: Ուստի մենք վերցնում ենք միայն Իմադ ադ-Դինի և Նուր ադ-Դինի ժամանակաշրջանները:
2. Ислам, Энциклопедический словарь, ред. С. М. Прозоров, М., 1991, с. 214.
3. Семенова Л., Из Истории Средневековой Сирии (сельджукский период), М., 1990, с. 56.
4. Այս շրջանում ոչ մոսուլման ասելով հասկանում ենք հայերին, ասորիներին, հրեաներին և ֆրանկներին:
5. Dhimma, Cl. Cahen, Extract from the Encyclopaedia of Islam, CD-ROM Edition, Vol. 1.0 © 1999 Koninklijke Brill NV, Leiden, The Netherlands. II. 227a.
6. Семенова Л., նշվ. աշխ., էջ 78:
7. Семенова Л., նշվ. աշխ., էջ 73:
8. Ասորական աղբյուրներ Բ, Ամանուն Եղեսիացի, Ժամանակագրություն, քարգմանություն բնագրից առաջաբան և ծանոթություններ Լ. Տեր-Պետրոսյանի, Ե., 1982, էջ 128:
9. Ամանուն Եղեսիացի, նշվ. աշխ., էջ 128:
10. Ամանուն Եղեսիացի, նշվ. աշխ., էջ 128:
11. Արաբական աղբյուրներ Բ, Իբն ալ Ասիր, Լիակատար պատմություն, քարգմանություն բնագրից առաջաբան և ծանոթություններ Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Ե., 1981, էջ 255:
12. Խոսքը գնում է կոնկրետ ժամանակահատվածի մասին, այն է՝ Իմադ ադ-Դինի և Նուր ադ-Դինի կառավարման սկզբնական շրջանը, երբ Եղեսիայի հայերը մի քանի անգամ փորձեցին վերականգնել Ժուսելիմի իշխանությունը:
13. Տեր-Պետրոսյան Լ., Խաչակիրները և հայերը, Հատոր Ա, Ե., 2005, էջ 52:
14. Առավել մանրամասն տե՛ս Ամանուն Եղեսիացի, նշվ. աշխ., էջ 102:
15. Ամանուն Եղեսիացի, նշվ. աշխ., էջ 129:
16. Տե՛ս Ուռհայեցի Մ., Ժամանակագրություն, աշխարհաբար քարգմ. և ծանոթ. Հ. Բարթիկյանի, Ե., 1991:
17. Տեր-Պետրոսյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 135:
18. Տեր-Պետրոսյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 260:
19. Hillenbrand C., The Crusades. Islamic Perspectives, New York, 2000, p. 66.
20. Տե՛ս Адам М., Мусульманский ренесанс, М., 1966, с. 48-49, ինչպես նաև՝ Кругосветное странствие Петахии Регенбургского http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Petach_Regensburg/text.phtml?id=1083
21. Dhimma, Cl. Cahen., նշվ աշխ.:
22. Ամանուն Եղեսիացի, նշվ աշխ., էջ 94: